

Leonor Faber-Jonker

Meer dan een object

De terugkeer van twintig Namibische schedels uit Duitsland

In september 2011 werden twintig Namibische schedels gerepatriëerd uit de collectie van het Charité, een academisch ziekenhuis in Berlijn. De schedels waren afkomstig van Nama- en Herero-slachtoffers van de genocide die plaatsvond tussen 1904 en 1908 in toenmalig Duits-Zuidwest-Afrika en hadden in Berlijn gediend als materiaal voor wetenschappelijk rassenonderzoek. Leonor Faber-Jonker bespreekt in dit artikel hoe deze menselijke resten in een koloniale context werden verzameld als trofeeën en bestudeerd als specimen, om uiteindelijk als symbolen, relieken en bewijsstukken terug te keren naar het onafhankelijke Namibië.

De terugkeer van menselijke resten uit Duitsland staat in Namibië de afgelopen jaren hoog op de politieke agenda. In september 2011, iets meer dan twee decennia na de onafhankelijkheid, vond onder grote publieke belangstelling de eerste repatriatie plaats, van elf Nama- en negen Herero-schedels. De Namibische regeringspartij SWAPO (South West Africa People's Organisation) stuurde een delegatie van zo'n zeventig politici, museumambtenaren, kerkleiders en Herero- en Nama-vertegenwoordigers naar Berlijn om de twintig schedels in ontvangst te nemen en organiseerde dagenlange herdenkingsplechtigheden. Toen het vliegtuig met de schedels op 4 oktober 2011 aankwam op het vliegveld Hosea Kutako van de Namibische hoofdstad Windhoek, werden de menselijke resten én de delegatie verwelkomd door honderden uitgelaten burgers. De menigte moest van de taxibaan verwijderd worden voordat de kwetsbare schedels veilig – en plechtig – konden worden uitgeladen.¹

Ondanks de enthousiaste ontvangst, verliep de repatriatie niet vlekkeloos.

Tot frustratie van leden van de Namibische delegatie, bleek het Charité niet al hun vragen over de identiteit van en het geweld jegens de slachtoffers te kunnen beantwoorden. Eenmaal in Namibië, konden Herero- en Nama-vertegenwoordigers en de Namibische regering het bovendien niet eens worden over de definitieve rustplaats van de overblijfselen: terwijl de regering de schedels wilde begraven op *Heroes' Acre*, een gedenkmonument voor de onafhankelijkheidsstrijd, vonden Nama en Herero dat de schedels, als bewijsstukken van de genocide, toegankelijk moesten blijven. Om grip te krijgen op de emoties en complicaties rond de teruggave is het noodzakelijk om in te gaan op de huiveringwekkende, maar niet atypische koloniale context waarin Namibisch menselijk materiaal in de vroege twintigste eeuw werd verzameld en onderzocht.

Natuurvolkeren uit de kolonie

Het moderne Namibië kwam onder Duits bestuur in 1884, toen rijkskanselier Otto von Bismarck instemde om de in het gebied gevestigde Duitse handelsposten te beschermen met een protectoraat.² De blanke gemeenschap van Duits-Zuidwest-Afrika groeide langzaam: in 1891 telde de kolonistenbevolking slechts 139 man, tegenover zo'n 200.000 à 300.000 Namibiërs.³ Het handjevol Duitsers kon voet aan de grond krijgen in het gebied door met beschermingsverdragen (*Schutzverträge*) in te spelen op de strijd tussen de Herero en de Nama, die elkaar bevochten omwille van goede graasgronden voor hun vee, en interne rivaliteit.⁴ De hoogste leider van de Herero, Samuel Maharero (zie afbeelding 1), had zijn vader in 1890 onrechtmatig opgevolgd en was afhankelijk van verdragen met rijkscommissaris Theodor Leutwein om zijn macht te kunnen uitoefenen.⁵

De Herero kwamen er al snel achter dat de beschermingsverdragen van de Duitse nieuwkomers niets waard waren. Niet alleen konden de Duitsers niet op tegen de goedbewapende Nama onder leiding van kapitein Hendrik Witbooi, de kolonisten bleken zelf ook een bedreiging: ze hadden het gemunt op het land en het vee in bezit van de Herero en waren zeer gewelddadig. Verkrachting van zwarte vrouwen in de kolonie kwam op grote schaal voor. Het misbruik en geweld in de kolonie werd impliciet gerechtvaardigd door de overtuiging van Duitse kolonisten en soldaten tot een superieur volk te behoren.⁶

In het moederland was er een ogenschijnlijk goedaardiger interesse in de bewoners van de Duitse koloniën. Arts en antropoloog Rudolf Virchow, oprichter van het prominente *Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* (BGAEU), betoogde dat een objectieve observatie van 'Naturvölker', niet-Europese 'natuurlijke volkeren' 'ongecomplceerd door geschiedenis of cultuur', meer inzicht kon geven in de mensheid dan een studie van *Kulturvölker* als het Duitse volk.⁷ Zijn streven naar objectiviteit paste in een internationale trend in de natuurwetenschappen van de late negentiende eeuw, die leidde tot een heuse verzamelwoede. Grote hoeveelheden menselijk materiaal en etnografische objecten uit de koloniën vonden hun weg naar Europese musea en instellingen.⁸ De populairwetenschappelijke 'menselijke diertuinen' boden eveneens gelegenheid tot het maken van 'objectieve' observaties van koloniale natuurvolkeren – en tot het verzamelen van menselijk materiaal.

In 1896 vond een van de grootste van dergelijke manifestaties plaats in Berlijn. Tijdens deze *Völkerschau* bivakkeerden meer dan honderd mensen uit Afrika en Oceanië een zomer lang in Treptower Park, als een levende encyclopedie van het Duitse koloniale rijk. Opvallend genoeg probeerde het *Reichskolonialamt* hierbij zoveel mogelijk inheemse elites aan te trekken om de band met de koloniën te versterken. Samuel Maharero greep de kans aan om een afvaardiging Herero-

Afbeelding 1. Herero-leider Samuel Maharero (1856-1923) poserend in een houding kenmerkend voor hooggeplaatste Duitse militairen, in een uit verschillende Duitse uniformstukken samengesteld uniform.

diplomaten te sturen, onder wie zijn zoon Friedrich. De teleurstelling van Duitse antropologen was groot toen bleek dat deze notabelen zich niet gewillig lieten opmeten en fotograferen. De vooraanstaande antropoloog Felix von Luschan liet zich echter niet uit het veld slaan en gooide het op een akkoordje met de organisatoren en Wilhelm Waldeyer van het Pathologisch Instituut: als deelnemers in Berlijn zouden sterven zou hij het botmateriaal verkrijgen voor zijn volkenkundig museum, en Waldeyer de ‘weke delen’.⁹

Macabere souvenirs

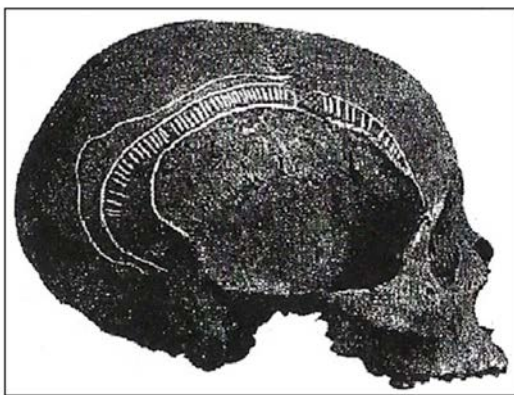
Ondanks pogingen tot toenadering van de Herero, nam het misbruik door Duitsers in de jaren die volgden alleen maar toe. Herero-land en -vee werd op grote schaal gekocht, afgetroggeld en ronduit gestolen door Duitse handelaren, die er hierbij niet voor terugdeinsden ook heilige runderen, offerdieren die onder geen omstandigheden verhandeld mochten worden, mee te nemen. De misstanden waren het grootst in Okahandja, waar luitenant Ralph Zürn verantwoordelijk was voor het vervalsen van landcontracten. Als bijverdienste liet hij zijn manschappen Herero-schedels opgraven voor de internationale handel in antropologisch materiaal.¹¹ In 1904 leidde onvrede over de misstanden tot een lokale opstand van de Herero in Okahandja, die snel escaleerde door de paniekerige reactie van luitenant Zürn.¹² De opstand zette een kettingreactie in gang die uiteindelijk zou leiden tot de genocide op de Herero en de Nama.

Zowel in Berlijn als in Duits-Zuidwest-Afrika werd overtrokken gereageerd op de eerste aanvallen. Het *Deutsche Kolonialgesellschaft*, dat de belangen van kolonisten in Berlijn behartigde, had geen vertrouwen in Leutwein, die tot een diplomatieke oplossing wilde komen, en pleitte dan ook voor harde maatregelen. In een sfeer van jingoïsme besloot Kaiser Wilhelm om generaal Lothar von Trotha naar de kolonie te sturen. Von Trotha stond bekend om zijn meedogenloosheid – een reputatie die hij te danken had aan een strafcampagne in nasleep van de Chinese Bokseropstand – en nam zich voor korte metten te maken met de ‘rebelse stammen’.¹³ Tegen de tijd dat hij aankwam in Duits-Zuidwest-Afrika had het merendeel van de Herero, zo’n vijftigduizend, zich onder leiding van Samuel Maharero op en rond het Waterbergplateau verzameld aan de rand van de *Omaheke*, de Kalahariwoestijn. Von Trotha versloeg de Herero-manschappen, vermoordde mannen, vrouwen en kinderen en joeg de overlevenden de

woestijn in, waar het merendeel omkwam van honger en dorst. In zijn beruchte *Vernichtungsbefehl* verklaarde hij vervolgens dat elke Herero op Duits grondgebied zou worden neergeschoten.¹⁴

De wreedheid van de Duitse koloniale troepen kan deels verklaard worden door de angst en frustratie die zij ervoeren tijdens campagnes in wat de Zuid-Afrikaanse historicus Gerhardus Pool ‘*n uitgestrekte, byna waterlose sandwêreld*’ noemde, ver van militaire uitvalsbases.¹⁵ In de door ziekte en dorst geteisterde gelederen deden geruchten de ronde over de ongekende wreedheid van de Herero, die werden bevestigd door de vondst van togetakelde lichamen van Duitse soldaten op het slagveld.¹⁶ De omstandigheden lijken sterk op die waarin Britse soldaten tegen de Xhosa vochten in de Kaap in de jaren 1870. In reactie op geruchten over de wreedheid van hun tegenstanders lieten de Britten zich van hun meest meedogenloze kant zien. Geen Xhosa werd gespaard, en hoofden, oren en testikels van gevallen Xhosa werden afgesneden als ‘*kafir trophies*’.¹⁷

Het is niet onwaarschijnlijk dat soortgelijke trofeeën ook van het slagveld in Duits- Zuidwest-Afrika werden meegenomen. Van verschillende hooggeplaatste militairen is bekend dat zij botten meenamen als macabere souvenirs. Vaak kwamen deze menselijke resten uiteindelijk terecht in de collecties van wetenschappers. Zo haalde Friedrich von Luschan niemand minder dan Ralph Zürn over om een schedel die hij naar Duitsland had meegebracht aan het volkenkundig museum te doneren.¹⁸ Twee van de in 2011 gerepatrieerde Herero-schedels zijn in de vroege twintigste eeuw gedoneerd door een particuliere verzamelaar, die de schedels omschreef als afkomstig ‘uit de tijd van de vernietiging van de Herero-stam’.¹⁹ Het feit dat de onderkaken ontbraken (zie afbeelding 2), waardoor ze minder geschikt waren voor onderzoek, suggereert dat ze oorspronkelijk als aandenken in Duitsland terecht zijn gekomen.

Afbeelding 2. Herero-schedel zonder onderkaak. Afbeelding uit Hans Virchow, 'Muskelmarken am Schädel', *Zeitschrift für Ethnologie* 42 (1910).

Afbeelding 3. Ansichtkaart uit Duits-Zuidwest-Afrika, ca. 1905. Het onderschrift luidt: 'Verladung der für deutsche Museen u. Universitäten bestimmten Herero-Schädel'.

Hoofden op bestelling

Het sporadische binnendruppelen van 'souvenirs' veranderde tijdens de campagne tegen de Herero en Nama in een systematische verzamelpraktijk. In december 1904 was het *Vernichtungsbefehl* ingetrokken, maar dit betekende slechts het begin van de tweede en meest destructieve fase van de genocide. Overlevenden werden te werk gesteld in concentratiekampen in onder meer Windhoek, Swakopmund en op Shark Island bij Lüderitz, waar een meerderheid van de gevangenen stierf aan ziekte, mishandeling en uitputting.²⁰ Ook de Nama, die zich na de slag om Waterberg eveneens tegen de Duitsers keerden, werden hier gevangengezet. In deze concentratiekampen, waar duizenden Nama en Herero omkwamen, was volop gelegenheid om menselijk materiaal te vergaren. Toen Von Luschan Zürich verzocht om contacten die hem aan meer Herero-schedels konden helpen, gaf de laatste dan ook een contact op in Swakopmund.²¹

Een koloniale ansichtkaart (zie afbeelding 3) geeft een indruk van het verzamelproces van schedels van slachtoffers uit de concentratiekampen. De kaart is gemaakt rond 1905, voor de omvangrijke nieuwe markt van Duitse soldaten in de kolonie, en laat zien hoe soldaten schedels bestemd voor ‘musea en universiteiten’ inschepen: een niet-alledaags maar geenszins ondenkbaar tafereel uit het leven van de soldaat, als groet naar het thuisfront.²² Voorafgaand aan deze scène moeten de schedels zijn onderworpen aan een selectie- en prepareerproces. Menselijk materiaal van gevangen Nama en Herero werd verzameld op verzoek van wetenschappers als Von Luschan en Waldeyer in Berlijn, door militaire artsen werkzaam in de concentratiekampen.²³ Zij hadden vrije toegang tot de (dode) lichamen van gevangenen en conserveermiddelen als formaline en alcohol, en de nodige kennis om lichaamsdelen te conserveren.

De in 2011 gerepatrieerde overblijfselen komen uit de collectie van het Pathologisch Instituut in Berlijn, tegenwoordig onderdeel van het Charitéziekenhuis. Geen van de twintig schedels is hier compleet en ‘gedroogd’ aangekomen, zoals de overblijfselen op de ansichtkaart. Twee Herero-schedels zijn incompleet gedoneerd, de overige achttien Nama- en Herero-schedels arriveerden in de collectie als geprepareerde *hoofden*.

Afbeelding 4. De schedels in het Charité, 30 September 2011 (Tobias Schwarz/ Reuters).

Uit contemporaine wetenschappelijke publicaties valt op te maken dat de specimens werden verzonden op verzoek van anatoom en antropoloog Paul Bartels. De hoofden werden in een formalineoplossing geconserveerd door militaire artsen Dr. Bofinger en Dr. Wolff en via een tussenpersoon naar Berlijn verscheept. Instructies van Bartels werden hierbij nauwgezet opgevolgd. Toen een eerste zending beschadigd aankwam, verzocht hij de overige hoofden in een beschermende laag houtwol te conserveren.²⁴

Het is onduidelijk hoe de artsen, die werkzaam waren in kampen waar dagelijks mensen stierven, bepaalden welke hoofden als antropologische specimens werden geconserveerd. Werd dit door louter toeval bepaald? Volgens mondelinge overlevering in Namibië behoort een van de geconserveerde Nama hoofden die naar Berlijn werden verscheept tot Nama-kapitein Cornelius Fredericks, die op 26 februari 1907 op Shark Island overleed.²⁵ Het is zelfs mogelijk dat een van de in 2011 teruggebrachte schedels van Fredericks is: Dr. Bofinger werkte op Shark Island en de data van Fredericks' dood en de transporten van de specimens komen overeen.²⁶ Fredericks heeft hevig gevochten tegen de Duitsers en kon pas na een maandenlange guerrillastrijd gevangen worden genomen.²⁷ Als het hoofd van juist deze geduchte tegenstander daadwerkelijk naar Berlijn is gestuurd, bevestigt dit een trofee-element in de antropologische verzamelpraktijk.

Raciale specimens

In het Pathologisch Instituut in Berlijn werden de hoofden geïntegreerd in een grotere collectie van Paul Bartels, bestaande uit tientallen schedels en een onbekend aantal geconserveerde specimens. De wetenschappers verbonden aan het instituut waren met name geïnteresseerd in raciale verschillen (*Rassenunterschieden*) in aangezichtsspieren en weke delen.²⁸ Zo vergeleek Bartels de *plica semilunaris*, het halvemaanvormig stukje huid tussen de traanbuis en de oogbol, van Nama (*Hottentotten*) en Herero met dat van verschillende soorten apen.²⁹ De studie is kenmerkend voor een verschuiving binnen de Duitse antropologie na 1900, van een karakterisering naar een sociaal-darwinistische vergelijking van verschillende rassen. Omdat de *plica semilunaris* een atavisme is, een overblijfsel van het derde ooglid van onze verre reptielenvoorouders, zou het onderzoek de lagere positie van Afrikanen op de evolutionaire ladder kunnen bewijzen.

Bartels moedigde zijn doctoraalstudenten Christian Fetzner en Heinrich

Zeidler aan om vergelijkbaar onderzoek te doen naar de spierstructuur van respectievelijk zeventien Nama- hoofden en vijf Herero-hoofden.³⁰ De promovendi ontleedden de hoofden tijdens een zeer intensief, jarenlang onderzoek, waarbij de uiterlijke kenmerken van de specimens – waaronder haarstructuur en huidskleur – minutieus beschreven werden en tientallen metingen werden gedaan. Met het oog op toekomstig onderzoek werden er tekeningen en afgietsels van de hoofden gemaakt en Fetzer liet zijn specimens ook fotograferen. Hij gaf aan met zijn onderzoek in te springen op de ‘nieuwste ontwikkelingen’ in de vergelijkende studie naar ras, waarbij de spierstructuur van verschillende rassen met elkaar en met die van mensapen werd vergeleken.³¹ Net als Bartels maakten de doctoraalstudenten geen gebruik van blanke specimens: zij vooronderstelden een verschil tussen Europeanen en Afrikanen.

Het is opvallend dat de tot wetenschappelijke specimens gereduceerde Herero- en Nama-hoofden in deze onderzoeken als voorbeelden van ‘gekleurde rassen’ werden bestudeerd. Zo wilde Bartels met zijn studie bewijzen dat de *plica semilunaris* van ‘*Farbigen*’ anders was dan die van ‘*unserer Rasse*’. Zijn keuze om zich tot ‘materiaal’ uit Zuidwest-Afrika te beperken was pragmatisch: de collectie Herero- en Nama-specimens alleen was al ‘omvangrijk’ en ‘moeilijk te overzien’ – een indicatie van de totaalgrootte van de collectie van het Pathologisch Instituut.³² Op een vergelijkbare manier gebruikte Zeidler de vijf Herero-hoofden om conclusies te trekken over de kenmerken van ‘de spierstructuur van de neger’ (*Negermuskulatur*), die dikker en ‘onoverzichtelijker’ zou zijn dan die van blanken.³³ Hans Virchow (zoon van) gebruikte nog in 1924 een van de Nama-schedels, eerder onderzocht door Bartels en ontleed door Fetzer, om de ‘primitieve vorm’ van de nasale opening in ‘*Negro*’ schedels aan te duiden.³⁴

Impliciet bleven de specimens echter ook de menselijke resten van de koloniale vijand, Nama en Herero, en in die zin, trofeeën uit de oorlog. Dit ‘trofee-element’ schijnt door in uitspraken van de wetenschappers over de herkomst van hun materiaal. Waar Bartels kort aangeeft dat de specimens afkomstig waren van ‘krijgsgevangenen’, beschrijft Fetzer dat de hoofden hadden toebehoord aan ‘gevangen uit de opstand in Duits-Zuidwest-Afrika van 1904’ die werden vastgehouden op Shark Island en hier stierven aan ziekten, vooral scheurbuik (hij beklaagt zich en passant over de inferieure kwaliteit van het ‘vermagerde’ materiaal).³⁵ De uitleg lijkt de lezer gerust

te stellen: de gevangenen, opstandelingen, stierven een verdiende, niet-gewelddadige dood. Zeidler tenslotte noemt slechts dat de Herero-hoofden zijn verzameld 'tijdens de Afrikatwisten' ('*gelegentlich der Afrikawirren*'), een uitspraak die suggereert dat de Duitse lezer anno 1914 geen verdere uitleg behoefde: de Herero-opstand stond hem blijkbaar nog helder voor ogen.³⁶

Bewijsstukken vs. relieken

Het grimmige verleden van de schedels bepaalde hoe er tijdens het repatriatieproces in 2011 met de resten werd omgegaan. Op verzoek van vertegenwoordigers van de Nama en Herero kozen de Namibische ambassade en het Charité voor een 'zichtbare teruggave': zowel in Berlijn als in Windhoek werden tijdens de verschillende bijeenkomsten en plechtigheden één Nama- en één Herero-schedel tentoongesteld in een glazen museumvitruine (zie afbeelding 4).³⁷ Het lijkt wrang dat twee schedels uit de collectie van het Pathologisch Instituut, eens bestudeerd door Bartels en zijn studenten, als vertegenwoordigers van etnische categorieën werden gepresenteerd. De resten fungeerden echter als bewijsmateriaal: ze werden gepresenteerd als 'getuigen' van de genocide en vertegenwoordigden de Nama- en Herero-slachtoffers. Bovendien maakten de leesbare opschriften op de schedels (met name de denigrerende term '*Hottentot*') de racistische benadering van wetenschappers uit het verleden pijnlijk duidelijk.³⁸

Voor Herero- en Nama-delegatieleden waren de schedels meer dan alleen bewijsstukken: het waren óók de menselijke resten van voorouders. De resten werden in ontvangst genomen met rituelen en gebeden en de individuen aan wie ze hadden toebehoord werden tijdens een kerkdienst herdacht.³⁹ Het Charité overhandigde de schedels echter in archiefdozen, vergezeld van uitgebreide onderzoeksrapporten. Hoewel ook het ziekenhuis stilstond bij het lijden van de individuen, retourneerde het de resten in eerste plaats als problematische objecten uit zijn collectie. Dit verklaart de discrepantie tussen de vragen van Herero- en Nama-delegatieleden en de antwoorden van het Charité. Twee jaar na de teruggave merkte Herero-leider Kuaima Riruako op dat 'ze [de Duitse wetenschappers, LFJ] nog steeds niet hebben gezegd wat ze vonden door schedels mee naar Duitsland te nemen.'⁴⁰ Het Charité had onderzoek gedaan naar de *herkomst* van de resten: een vastgestelde link met de genocide was afdoende om ze te retourneren.

Voor de Namibische SWAPO-regering was het hoe of waarom van het

wetenschappelijk onderzoek evenmin van belang. Het feit dat de resten als trofeeën waren meegenomen tijdens een antikoloniale strijd maakte ze anno 2011 tot symbolen van het eerste hoofdstuk van het verhaal van de onafhankelijkheidsstrijd, de stichtingsmythe van postkoloniaal Namibië waarin de hoofdrol voor de SWAPO zelf is weggelegd. De regering verwelkomde de menselijke resten daarom niet als Nama- of Herero-schedels, maar als *Namibische* schedels. De repatriatie was een nationaal spektakel. De overheid stuurde op eigen kosten een grote delegatie naar Berlijn en organiseerde een staatswake in de *Parliament Gardens* in Windhoek. Als hoogtepunt werden de twintig individuen aan wie de schedels hadden toebehoord officieel in het pantheon van Namibische helden en martelaren opgenomen tijdens een urenlange staatsplechtigheid op *Heroes' Acre*, een monument even buiten Windhoek ter nagedachtenis aan onafhankelijkheidsstrijders.⁴¹

De regering had de Nama- en Herero-schedels oorspronkelijk ook op *Heroes' Acre* willen begraven, maar Herero- en Nama-vertegenwoordigers weigerden deze 'coöptatie' van de resten.⁴² Na afloop van de ceremonie werden ze dan ook naar het depot van het nationaal museum gebracht, destijds nog gevestigd in het *Alte Feste*, een Duits koloniaal fort in het centrum van Windhoek. Ten tijde van de campagne tegen de Nama en Herero was hier het grootste concentratiekamp gevestigd. Tegenwoordig bevinden de schedels zich in een (niet-toegankelijke) 'speciale ruimte' in het in maart 2014 geopende Independence Memorial Museum, dat het oude fort letterlijk overschaduwde. Sommige Herero pleiten dat de schedels als bewijsstukken van de genocide tentoongesteld moeten worden, maar het museum wil geen volgende stap nemen voordat alle menselijke resten uit Duitsland zijn gerepatriëerd.⁴³ De kwestie is nog niet opgelost. Twintig schedels die zijn verzameld als trofeeën, bestudeerd als raciale specimen en verwelkomd als symbolen, relieken en voorouderlijke resten bevinden zich zo nog altijd als objecten in een museum, onderwerp van een gevoelig debat op het kruispunt van heden en verleden.

Noten

1. Larissa Förster, "'These skulls are not enough'. The Repatriation of Namibian human remains from Berlin to Windhoek in 2011", *Darkmatter* 11 (18 november 2013), onder "Issues", www.darkmatter101.org (geraadpleegd op 3 april 2016) en Susannah Palk, "'Stolen' African skulls return to Namibia", *CNN* (5 oktober 2011).

2. David Olusoga en Casper W. Erichsen, *The Kaiser's Holocaust: Germany's forgotten genocide and the colonial roots of Nazism* (Londen: Faber and Faber, 2010), 33 en 37.
3. Karlheinz Graudenz en Hanns-Michael Schindler, *Die deutschen Kolonien: Geschichte der deutschen Schutzgebiete in Wort, Bild und Karte* (Augsburg: Weltbild Verlag, 1988), 58.
4. Sebastian Conrad, *Deutsche Kolonialgeschichte* (München: C. H. Beck, 2008), 27.
5. Jan-Bart Gewald, "Colonization, genocide and resurgence: The Herero of Namibia 1980-1933" in *People, cattle and land: Transformations of a pastoral society in southwestern Africa*, ed. Jan-Bart Gewald en Michael Bollig (Köln: Köppe, 2000), 194.
6. Benjamin Madley, "Patterns of frontier genocide 1803-1910", *Journal of Genocide Research* 6:2 (2004): 183-184. Ook het zogenaamde *Blue Book* (1918) een rapport van de koloniale misdaden van de Duitsers opgesteld door de Britse autoriteiten na hun overname van het gebied, plaatste het misbruik en geweld in context van het superioriteitsgevoel van de Duitsers. Zie: Jan-Bart Gewald en Jeremy Silvester, *Words cannot be found: German colonial rule in Namibia – an annotated reprint of the 1918 Blue Book* (Leiden: Brill, 2003), XV-XVII.
7. Andrew Zimmerman, *Anthropology and antihumanism in imperial Germany* (Chicago/ Londen: The University of Chicago Press, 2001), 38-39.
8. Anja Laukötter, "Gefühle im Feld: Die 'Sammelwut' der Anthropologen in Bezug auf Körperteile und das Konzept 'Rasse' um die Jahrhundertwende" in *Sammeln, erforschen, zurückgeben? Menschliche Gebeine aus der Kolonialzeit in akademischen und musealen Sammlungen*, ed. Holger Stoecker, Thomas Schnalke en Andreas Winkelmann (Berlijn: Ch. Links Verlag, 2013), 27.
9. Zimmerman, *Anthropology and antihumanism in imperial Germany*, 24, 28-29 en 35.
10. Madley, "Patterns of frontier genocide 1803-1910": 183.
11. Olusoga en Erichsen, *The Kaiser's Holocaust*, 127-128.
12. Jan-Bart Gewald, *Herero heroes: A socio-political history of the Herero of Namibia 1890-1923* (Oxford: James Currey/ Kaapstad: David Philip/ Athens: Ohio University Press, 1999), 147-149.
13. Olusoga en Erichsen, *The Kaiser's Holocaust*, 131 en 139.
14. Het complete bevel luidde: "Ich der große General der Deutschen Soldaten sende diesen Brief an das Volk der Herero. Die Hereros sind nicht mehr deutsche Untertanen. Sie haben gemordet und gestohlen, haben verwundeten Soldaten Ohren und Nasen und andere Körperteile abgeschnitten, und wollen jetzt aus Feigheit nicht mehr kämpfen. Ich sage dem Volk: Jeder der einen der Kapitäne an eine meiner Stationen als Gefangenen abliefern, erhält 1000 Mark, wer Samuel Maharero bringt, erhält 5000 Mark. Das Volk der Herero muss jedoch das Land verlassen. Wenn das Volk dies nicht tut, so werde ich es mit dem Groot Rohr dazu zwingen. Innerhalb der deutschen Grenze wird jeder Herero mit oder ohne Gewehr, mit oder ohne Vieh erschossen, ich nehme keine Weiber und Kinder mehr auf, treibe sie zu ihrem Volk zurück, oder lasse auf sie schießen. Das sind meine Worte an das Volk der Herero.

- Der große General des mächtigen Deutschen Kaisers.*” Zie Jan-Bart Gewald, “The great general of the Kaiser”, *Botswana notes and records* 26 (1994).
15. Gerhardus Pool, *Die Herero-opstand 1904-1907* (Kaapstad: Hollandsch Afrikaansche Uitgevers Maatschappij, 1979), 161.
 16. Idem, 163. In zijn *Vernichtungsbefehl* refereerde Von Trotha ook aan Herero die ‘oren, neuzen en andere lichaamsdelen’ van verwonde Duitse soldaten hadden afgesneden (zie bovenstaande).
 17. Denver A. Webb, “War, racism, and the taking of heads: revisiting military conflict in the Cape Colony and Western Xhosaland in the nineteenth century”, *The Journal of African History* 56, nr. 1 (maart 2015): 43, 47 en 55.
 18. Andrew Zimmerman, “Adventures in the skin trade: German anthropology and colonial corporeality” in *Worldly Provincialism: German anthropology in the age of empire*, ed. H. Glenn Penny en Matti Bunzl (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2003), 174 en 177.
 19. Deze informatie is ontleend aan de documentatie van het Charité Human Remains Project: Provenance analysis. Specimen A298 (Herero) 3 en Provenance analysis. Specimen A299 (Herero) (30 september 2011) 7.
 20. Gewald, “Colonization, genocide and resurgence”, 210.
 21. Zimmerman, “Adventures in the skin trade”, 175-176.
 22. Voor meer informatie over de ansichtkaartenhandel ten tijde van de campagne tegen de Herero en Nama zie: Felix Axster, “...will try to send you the best views from here’: Postcards from the colonial war in Namibia (1904-1908)” in *German colonialism, visual culture, and modern memory*, ed. Volker M. Langbehn (New York/ Londen: Taylor & Francis, 2010), 55-70.
 23. Bij het verzamelproces waren veel militaire artsen werkzaam in concentratiekampen betrokken. Zo beschrijft Andrew Zimmerman dat Wilhelm Waldeyer materiaal ontving van ‘militaire artsen Dansauer, Jungels, Mayer en Zöllner’. Zie: Zimmerman, “Adventures in the skin trade”, 175-176.
 24. Heinrich F. B. Zeidler, “Beiträge zur Anthropologie der Herero”, *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 17 (1914/15): 12, en Christian Fetzer, “Rassenanatomische Untersuchungen an 17 Hottentottenköpfen”, *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 16 (1913/14): 95.
 25. Patricia Hayes, Jeremy Silvester en Wolfram Hartmann, “Picturing the past in Namibia: the visual archive and its energies” in *Refiguring the archive*, ed. Carolyn Hamilton (Dordrecht [etc.]: Kluwer Academic Publishers, 2002), 103.
 26. Volgens documentatie van het Charité Human Remains Project kwamen de achttien geprepareerde hoofden in het Pathologisch Instituut aan tussen 1905 en 1907. Zie: Summary of the research results.
 27. Jürgen Zimmerer en Joachim Zeller, *Genocide in German South-West Africa: The colonial war of 1904-1908 and its aftermath* (Monmouth: Merlin Press, 2008), 153.
 28. Andreas Winkelmann, “Die anatomische Sammlung der Berliner Universität und ihre anthropologischen Bestände” in *Sammeln, erforschen, zurückgeben? Menschliche Gebeine aus der Kolonialzeit in akademischen und musealen Sammlungen*, ed. Holger Stoecker, Thomas Schnalke and Andreas Winkelmann (Berlijn: Ch. Links Verlag,

- 2013), 80.
29. Paul Bartels, "Histologisch-anthropologische Untersuchungen der Plica semilunaris bei Herero und Hottentotten sowie bei einigen Anthropoiden", *Archiv für mikroskopische Anatomie* 78 (1911): 529-564.
 30. Zeidler, "Beiträge zur Anthropologie der Herero" en Fetzer, "Rassenanatomische Untersuchungen an 17 Hottentottenköpfen".
 31. Fetzer, "Rassenanatomische Untersuchungen an 17 Hottentottenköpfen": 95.
 32. Bartels, "Histologisch-anthropologische Untersuchungen der Plica semilunaris bei Herero und Hottentotten sowie bei einigen Anthropoiden": 531.
 33. Zeidler, "Beiträge zur Anthropologie der Herero": 177.
 34. Hans Virchow, "Zur Anthropologie der Nase", *Zeitschrift für Ethnologie* 56 (1924): 99-100.
 35. Bartels, "Histologisch-anthropologische Untersuchungen der Plica semilunaris bei Herero und Hottentotten sowie bei einigen Anthropoiden" en Fetzer, "Rassenanatomische Untersuchungen an 17 Hottentottenköpfen": 98.
 36. Zeidler, "Beiträge zur Anthropologie der Herero": 12.
 37. Larissa Förster heeft de plechtigheden, ceremonieën en rituelen tijdens het teruggaveproces gedetailleerd beschreven in haar online artikel "These skulls are not enough".
 38. Deze informatie is ontleend aan documentatie van het Charité Human Remains Project: Provenance analysis. Specimen A 834 (Herero) en Provenance analysis. Specimen A 787 (Nama) (30 september 2011) en aan een interview van de auteur met Dr. Andreas Winkelmann, projectleider van het CHRP (Berlijn, 12 juni 2015).
 39. Förster, "These skulls are not enough" en Kirsten Grieshaber, "German museum returning Namibian skulls", *Associated Press* (30 September 2011).
 40. Namen Helmich, "Genocide victims get statue", *Namibian Sun* (16 september 2013).
 41. Förster, "These skulls are not enough".
 42. Idem.
 43. Förster, "These skulls are not enough" en Namene Helmich, "Germany not keeping promise on skulls", *Namibian Sun* (11 november 2013).